

Om tydor, naturorakel och folkmedicin med anknytning till insekter och spindlar

ANDERS N. NILSSON

Flertalet nutida entomologer torde ha ett mer naturvetenskapligt förhållande till de kryp de studerar. Den obesjälade insekten har sin nisch och sitt habitat, följer sin livscykel och dess förekomst är således endast en återspeglning av dessa karakteristika. Omvänt blir då kryptet en bärare av information om sin omgivning, och denna uppfattning har formaliserats i begrepp som ”signalarter”. I det gamla bondesamhället fanns andra band mellan människan och de obesjälade krypen. Högre makter förenade dem, varför ett kryps plötsliga uppdykande ofta sågs som betydelsebärande för människans egna förehavanden. Ett synsätt som idag oftast avfärdas som skrock. En del norrländska exempel på skrock hopplat till spindlar och insekter återfinns i min tidigare översikt av dialektala namn (Nilsson 2008), och här fyller jag på med mer exempel hämtade från hela landet. Jag passar även på att bifoga några uppgifter kring småkrypens roll i den gamla folkmedicinen. För mer medeltida föreställningar hänvisar jag till *Bernströms bestiarium* (Otterberg 2008).

Folkloristen Carl-Herman Tillhagen (1906-2003) indelade den folkliga spådomskonsten i passiva och aktiva metoder. Till de passiva metoderna räknade han aningar, tydor, syner och spontana drömmar. Småkrypen är framförallt förknippade med tydor, dvs folkliga tydningar av särskilda, ofta mer eller mindre märkliga, händelser. Mer sällan kunde krypen även förknippas med spontana drömmar, där t ex

drömmar om löss tolkades som omen om kommande lycka eller rikedom (Tillhagen 1980, s. 102).

Tydor

Jag listar här de tydor med koppling till småkryp, som återfinns hos Tillhagen (1980), i systematisk ordning. Landskapen kodas enligt entomologisk sedvänja.

Mycket spindelväv i ett rum betyder, att pigan har många friare (VG, Hössna, s. 36).

Om en spindel kryper på en, bringar den lycka (UP, Uppsala, s. 50).

Om en spindel spinner sitt nät utanför fönstret, kommer snart en friare till huset (SK, Harjagers härad, s. 37).

Kommer en korsspindel in till en sjuk, betyder det att den sjuke icke repar sig (NR, Kumla, s. 76).

Om en slända flyger emot någon, är detta ett lyckligt varsel (SK, s. 49).

Hoppar en loppa på bordet, får man snart höra talas om giftermål (SM, 1740-talet, s. 37).

Om lössen flyr från en sjuk, är han feg, dvs. kommer att dö (allmänt, s. 76).

Julflugan bådard rikedom, därför skall den inte dödas (SK, s. 52).

Om den första tordyvel man får se för året ligger stilla på rygg, kommer någon i ens släkt att dö (DR, Utmeland, s. 76).

När väggsmeden (dödsuret) hörs, kommer någon att dö (allmänt, s. 76).

Möter man en mörk eller svart fjäril, får man snart spörja död (SM, Ukna, s. 76).

Om den första fjärilen, man möter på det nya året, är vit, förebådar detta dödsfall (SK, s. 76).

Om den första fjäril, man ser på året, är vit eller gul, får man lycka och framgång (allmänt, s. 49).

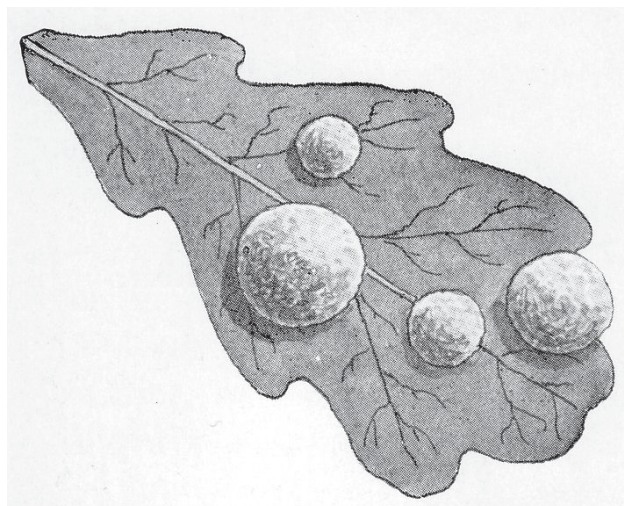
Om myrorna uppträder i stora massor och kryper in i husen, blir det dödsfall (SK, Annelöv, s. 77).

Den skånska tydan av den flygande sländan torde avse trollsländor, och dess positiva formulering är därmed något förvånande då dessa sländor i folktron som regel förknippats med mörkrets makter (se t ex Sandhall, s. 209). Även Landell (s. 110 f.) har mycket skrock att förtälja kring dessa djur, och anger bl a att man i Ångermanland benämnde trollsländor för "hårnäle" då de ansågs kunna tvinna ihop eller till och med äta upp en sovande persons hår. Man kan även notera att vårens första vita fjäril såväl kan spå lycka som dödsfall. Tillhagen omnämner de trägnagare som kallas dödsur, men säger inget om de stora svartbaggar i släktet *Blaps*, vilka benämnts dödsbud.

Landell (s. 31) citerar en mäktig tyda angående vårvädret baserad på kvalstrens placering under tordyveln från S.A. Forsius svenska naturalhistoria från 1611:

Thordyflar hafua vnder sina wingar och bwk lijka som små löss, och håller man thet så föregement, att om the sittia långt fram emoot hofuudet, tå skall thet wara tekn, att man skall tijdligha såå wårssädhen; Men om the sittia långt baak efter, tå skall man henne seent såå.

Förekomsten av galläpplen på ekblad, orsakade av en gallstekel, drog tidigt till sig människans intresse. Anton Jansson citerar Tabernemontanus, som i sin 1600-talsbok *Kräuterbusch* berättade följande:

Det finnes folk som gjort den iakttagelsen beträffande galläpplen att man årligen i dem finner antingen en spindel, en fluga eller en mask. Är det en fluga, så betyder det krig, är det en spindel, så väntar pest eller död, och är det en mask, så förkunnar det dyrtid.

Ett omen som helt förbigås av Tillhagen är uppträdandet av den sk luskungen eller härmasken, vilka båda är folkliga benämningar på den aggregerade vandring som vissa sorgmyggors larver ibland kan utföra. Då de kryllande larvernas antal kan vara mycket stort är fenomenet mycket påfallande, och som regel tolkat som förebud till ofärd i form av krig eller farsoter av olika slag. Ett av luskungens uppträdanden i Småland har utförligt beskrivits i en novell av Albert Engström, av vilken här återges den centrala delen.

Luskungen

I en socken långt inne i Småland, inte så långt från Emåns källor, bodde en tiggare i en förfallen backstuga. Han var en riktigt gammaldags trasig och barfotad tiggare och kallades Smugen, och han levde i sin koja med sin käring och en get. Varken han eller gumman tvättade sig någonsin, och Smugens tiggarpåse var om möjligt trasigare än

hans paltor. Jag har själv sett Smugen då jag var 4 år gammal och minns honom rätt bra. Han hade blivit ett inventarium i Emådalen och gick icke ohjälpt ur något kök.

En dag vandrade Smugen och käringen tysta sin väg fram emellan ett par byar under den brinnande solen, Smugen först och käringen några steg efter, ty tiggare bjuda sällan sina fruar armen och gifta män tala ännu mera sällan med sina fruar – om dessa båda nu voro gifta – jag vet det inte. Då upptäckte Smugen något underligt vid vägkanten.

Det kan knappt beskrivas. Det var en kompakt spolformig massa som rörde sig framåt vid dikesrenen. Smugen stannade och såg. Den var en aln lång och bestod av millioner löss – och runt omkring var marken betäckt av tusentals löss, som rörde sig i samma riktning som den stora kroppen. Smugen petade i kroppen. Den var löss alltigenom, löss som lågo på varandra och hängde tillsammans och rörde sig. Det var hemskt och underligt.

Smugens käring kom fram, och hon visste vad det var.

Det var Luskungen, ofärden som gick fram över Småland, sakta men säkert. Det hade hon fått veta av sin mormor, att när Luskungen visade sig, skulle det bli en vinter som man ej sett maken till. Folk skulle frysa ihjäl och mat skulle fattas, och tiggarnas död var given, då inte bonden hade en brödkaka i taket. Än var det sommar men snart blev det höst och sedan kom det förfärliga, att jagas från gård till gård och ligga i lador, där det inte fanns ett strå hö och så somna i en driva utanför en stugudörr.

I nästa gård berättade Smugens käring om Luskungen. Det var hemskt att höra och Guds straffdom låg över Emådalen.

Folk gick och såg på vidundret, där det kröp framåt. Det var grått och olycksbådande och gick så sakta, sakta, och efter några dagar hade det hunnit till korsvägen vid kyrkbyn – ty det kom bara en aln framåt om dagen. Där såg det ut som om det ville vika av inåt kyrkan, men en kväll togo några drängar halm med sig och lade den omkring Luskungen och tände eld.

Det sprakade och smällde, som då man tänder eld på en enrisbuske, men han rörde sig framåt ändå. Då hämtade de mera halm och täckte honom fullständigt. Det blev ett bål och underligt var att lössen, som kröpo runt omkring, styrde kurs in i elden och förgingos där.

Luskungen förde med sig en religiös väckelse i socknarna. Folket delade sig i två läger, mot och för Luskungens betydelse. De klokare prästerna läto företeelsen verka utan att ge sig in på vetenskapens hala fält, de fåvitska nedsatte Luskungen till en naturhistorisk egendomlighet och blevo misstrodda. Smugens käring var den som segrade över alla partier. Det skulle bli en förskräcklig vinter, och det blev det.

Naturorakel

Bland de mer aktiva metoderna inom den folkliga spådomskonsten återfinns naturoraklen, vilkas utfall till största delen torde

bero av slumpen. De naturorakel som beskrivs av Tillhagen bygger på aktiva studier av nyckelpigor, bromsar eller myror.

Från Ångermanland anges enligt Tillhagen (s. 137) att man, för att få veta från vilket håll man skall få sin fästmö, säger till en nyckelpiga, som händelsevis slagit ner på ens kläder: "Gullhöna! Gullhöna! Flyg västut, flyg östut, flyg sörut, flyg norrut! Flyg dit käraste vännen min bor!" Nyckelpigan flyger då åt det håll, där den blivande vännen håller till. Spådomar tagna av nyckelpigan är synnerligen vanliga och en lång rad varianter citeras av Backman (1947), varav ett stort antal hämtats från ett manuskript av August Strindberg i Kungliga bibliotekets samlingar. Förutom att utpeka riktningen till ens tillkommande ansågs även nyckelpigan kunna användas för att spå väder.

Likaså från Ångermanland anges att man för att få veta varifrån ens fästmö skall komma, fångar en broms och sätter försiktigt fast ett litet träspån i dess bakkropp. Släpper man den sedan, tros den flyga åt det håll, där allrakärasten bor.

I Småland på 1740-talet skulle man sätta en pinne i den första myrstack man fick se för året. Kröp myrorna då ända upp i toppen på pinnen, skall man inte dö det året, varom icke bör man bereda sig på sin hädanfärd.

Folkmedicin

Myror

Myror har intagit en framträdande plats i folkmedicinen, och speciellt myrsyra ansågs ha läkande krafter och användes såväl ut- som invärtes. Mot skabb skulle man sålunda gnida sig med de första myrorna, som kröp fram ur stacken på våren. Mot diverse andra hudåkommor skulle man gå till en myrstack, slå tre slag på den, och sedan hålla de flata händerna över stacken och tvätta sig med de så med myrsyra preparerade händerna. Vile man förekomma solbränna och fräknar tvättade man sina händer i den första aktiva myrstack, man såg om våren (Tillhagen 1962, s. 131 & 266).

Att svälja myror levande, som regel i ett exakt antal som nio, ansågs kunna bota såväl malaria (frossa) som dysenteri (rödsot). Man kunde även "sätta bort" frossan genom att koka ett ägg i den sjukes urin och gräva ner detta i en myrstack (Tillhagen 1962, s. 148-152). Avkok av myrstack tog man in mot bl a lunginflammation, reumatism och vattusot (Tillhagen 1962, s., s. 192 & 236).

Myrbrännvin var ett medel som enligt en sagesman, född i Nordanås 1865, citerad av Candell (1982), var verksamt mot alla sjukdomar:

Myrbrännvin är rysligt bra för reumatisk värk. Man skall ta en tom literflaska och sätta ner i en myrstack, så den blir halv med myror. Och så skall man slå brännvin på och låta det stå och dra. Sen skall man sila ifrån brännvinet och ta in matskedsvis av det och även smörja där man har ont. Jag som haft sån faslig värk i huvudet, jag har använt det där i sommar - 1923 - fast jag hade inte mer än en halv liter, och jag har blivit så bra, så jag har aldrig varit så bra på länge. Det är förresten bra för alla

slags sjukdomar. Min morfar han brukade ta en käpp och sticka ner i en myrstack, och så strök han av myrorna och stoppa åt mun, och så "jamse (ljudhärmande?) n" och åt. Och han levde tills han var åttio år gammal och var aldrig sjuk nån gång.

Ville man ha ett särskilt gott och styrkande brännvin skulle man enligt en uppgift från Lidens socken i Medelpad gräva ner en flaska brännvin en skärtorsdagsnatt i en myrstack och låta den ligga där till nästa skärtorsdag. Drack man av det brännvinet blev man "stark ohjälpligt" (Tillhagen, 1962, s. 29).

Skalbaggar

I likhet med spansk fluga och majbagge (se Landin, s. 47 f. & 55 f.) har även den sjuprickiga nyckelpigan genom sin allmänt retande verkan använts i syfte att förhöja den sexuella förmågan. Nyckelpigans huvudsakliga användning, huvudsakligen i form av tinktur, anges av Backman (1947, s. 10) som medel "mot tandsmärtor, reumatiska och nervösa lidanden, mot huvudvärk och ansiktssmärter."

Torkade tordyvlar i pulverform intog man i Härnösand mot förstoppning (Tillhagen, 1962, s. 173). Guldbaggar malda till pulver kunde enligt Landell (s. 74) ingå i husapotek som medel mot rabies (vattuskräck), som regel orsakad av galna hundars bett.

Löss

Att äta löss, ibland även vägglöss, ingick i flera olika äldre kurer, och helst skulle de intas levande. En smörgås med löss på ansågs i hela landet kunna bota matleda, även om det föreskrivna antalet kunde variera, kanske genom att det blod lössen

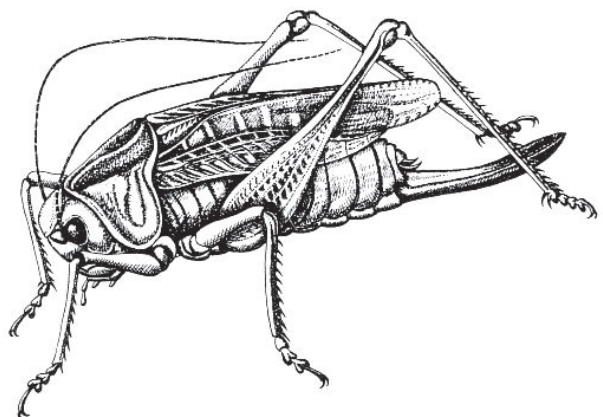
tidigare sugit i sig skulle stärka patienten (Tillhagen 1962, s. 130). Hur gulsot kurerades berättar en sagesman i Ångermanland, född 1877 (Candell 1982):

Om nan råkade ut för "gölasjuka" skulle man ta björklöv och koka. Det skulle tas en viss tid före midsommar. Så skulle man ha nio "lysser" (löss), och de måste vara levande allihopa, för om bara en enda var död, så hjälpte inte kuren. Över dessa löss skulle man slå lagen av det kokta lövet. Sedan skulle man dricka därav.

Då lössplågan var synnerlig besvärlig i gamla tider fanns det även en rad metoder för att bli av med dem. Lusiga kläder kunde befrias från ohyra i bastun eller även läggas över en myrstack så att myrorna kunde äta upp dem. Man kunde även hålla lössen på avstånd genom att bära ett människoben på sig eller låta sy in kvistar av aromatiska örter som lavendel eller malört i kläderna (Tillhagen 1962, s. 263).

Övriga insekter

Det var en allmän uppfattning att vårtbitare kunde nyttjas till att få bort vårtor, och t ex Linné skriver 1741 under sin gotländska resa att: "Då bönderna ha vårtor på händerna, bruka de taga en sådan gräshoppa och sätta vårtan åt hennes mun, då gräshoppan biter sönder vårtan och däruti spyr

en svart, tärande vätska, som gör att vårtan förgår.” Landell intygar att en vårtbitare faktiskt kan bita av vårtan, men kan inte rekommendera denna kur då ”Operationen är plågsam och osäker, infektionsrisken stor.”

Enligt äldre folktro fanns risk för att olika småkryp kunde ta sig in i öronen, vilket det var viktigt att skydda sig emot. En nötfluga i hörselgången kunde orsaka lomhördhet, och än värre var det med tvestjärten eller ”örnatasslaren”, som ansågs kunna arbeta sig in i huvudet och där yngla av sig så att det sprack (Tillhagen, 1962, s. 217). Bästa botemedlet var då att proppa hela örat fullt med brännvin.

Det fanns många äldre kurer mot getingstick, och några exempel på detta är att lägga på kall jord eller ett knivblad. Lyckades man bara hålla andan medans man passerade ett getingbo, gick man dock säker från angrepp (Tillhagen 1962, s. 288). Ett getingbo eller ”dyll” kunde enligt Anna Brita Olsson, född 1859 i Häggdånger (Candell 1982), även användas till att bota

tandvärken: ”Man tar ’kvarnhuset’ ur ett getingbo och röker detta i pipa som tobak. Det medlet hjälper alldeles säkert.”

Den gall på nyponros som orsakas av en gallstekel och kallas sömntorn, har enligt Coulianos & Holmåsen (s. 244) ansetts hjälpa mot sömnlöshet om den lades under huvudkudden.

Källor

- Backman, E. Louis, *Jungfru Maria nyckelpiga* (Stockholm, 1947)
- Candell, Lars G., ”Förnuft och oförnuft med örter i de gamla folkmedicinerna”, *Janne Vängmansällskapets årsbok 1982*, s. 33-43
- Coulianos, Carl-Cedric & Ingmar Holmåsen, *Galler. En fälthandbok om gallbildningar på vilda och odlade växter* (Stockholm, 1991)
- Engström, Albert, ”Luskungen”, i: *Mitt liv och leverne* (Stockholm, 1939; orig. 1907), s. 143-149
- Jansson, Anton, *Dagsländan och dödgrävaren. Biologiska skisser* (Göteborg, 1947)
- Landell, Nils-Erik, *Horntröll och humlebagge* (Stockholm, 1970)
- Nilsson, Anders N., Dialektala namn på insekter och andra småkryp i Norrland, *Natur i Norr* 27 (2008), s. 1-12
- Otterberg, Henrik (red.), *Bernströms bestiarium. En djurens nordiska kulturhistoria* (Stockholm, 2008)
- Sandhall, Åke, *Trollsländor i Europa* (Stockholm, 1987)
- Sjölund, Rode, *Från ”barsöl” till gravöl. Glimtar från livet i Själevad i flydda tider* (Själevad, 1975), sid. 99
- Tillhagen, Carl-Herman, *Folklig läkekonst* (2a uppl., Stockholm, 1962; orig. 1958)
- Tillhagen, Carl-Herman, *Folklig spådomskonst* (Avesta, 1980)

Författarens adress:

anders.nilsson@emg.umu.se
Mullsjö 258, 914 90 Nordmaling

